
До 30-річчя проголошення незалежності України

Віктор ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), shln_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Віталій КОЦУР

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри публічного управління та адміністрування,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), kotsurv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6647-7678>

Українська незалежність як історична неминучість

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.004>

УДК: 325.86(477):(47+57)

Анотація. **Мета дослідження** – показати, що відновлення незалежності України в 1991 р. – не випадковість, історичний парадокс чи аномалія, а закономірність історичного процесу. **Методологія** спирається на принципи історизму, системності, науковості. Застосовано загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні прийоми наукового пізнання, а також теоретичні напрацювання провідних фахівців з історії України ХХ ст. й суміжних дисциплін. **Наукова новизна.** На основі нових і по-новому прочитаних відомих історичних та історіографічних джерел доводиться незворотність соціально-культурних, економічних, політичних змін, які відбувалися в Україні та загалом у СРСР, упродовж другої половини ХХ ст. **Висновки.** У другій половині ХХ ст. радянська система прискореними темпами вичерпувала свій ресурс, потенціал та саморуйнувалася. Тотальна уніфікація й монополізація, як характерні її риси, суперечили принципу багатоманітності, що завжди є умовою саморозвитку. Найвиразнішими ознаками системи були неконкурентоспроможна милітаризована економіка, нерациональне використання людських і природних багатств, витратні й неефективні методи управління, масові порушення прав, основоположних свобод людини. Антигуманні та протиправні засоби досягнення стратегічних цілей комуністичного режиму, невирішеність національного питання робили неминучим його зміну.

Ключові слова: Україна, СРСР, системна криза, незалежність.

Феномен розпаду багатонаціональної радянської імперії та постання на історичній карті світу незалежної України, як й інших республік, особливо країн Балтії та Грузії, – предмет вивчення для багатьох поколінь істориків. Осягти весь комплекс

пов'язаних з ним проблем не під силу не лише одній людині, а навіть цілим науковим інституціям. Для цього потрібно багато часу і багато томів наукових праць. Але це треба робити, бо чим менш осмисленим буде досвід минулого, тим більш утопічними виглядатимуть проекти на майбутнє.

У вивченні історії України другої половини ХХ ст. зроблено чимало. Відомі українські вчені О.Бойко, В.Баран, С.Кульчицький, М.Томенко, М.Михальченко, В.Андрущенко, Я.Грицак, О.Бажан, В.Литвин, О.Рафальський, О.Гарань, Л.Шкляр, О.Майборода, Ю.Шаповал, В.Котигоренко, В.Кремень, О.Лісничук, А.Русначенко, Л.Тупчієнко та інші визначили основні орієнтири наукового осягнення теми, розкрили важливі її складові. Значний інтерес становлять праці зарубіжних фахівців – Є.Вітгенберга, Є.Гайдара, В.Корельського, В.Кузнецова, С.Попова, А.Бутенка, В.Максимова, М.Малютіна, Р.Піхої, В.Пастухова, Д.Фурмана, О.Барсенкова, Р.Сакви, С.Вайта, Т.Кузьо, Е.Вілсона, М.Урбана, С.Коткіна, Р.Даніельса, С.Коена, А.Брауна та ін. Вони дослідили причини кризи радянської системи, роль М.Хрущова й М.Горбачова у проведенні перетворень, виборчу реформу, витоки багатопартійності. Проблеми «перебудови» в УРСР вивчали представники української діаспори – А.Камінський, Б.Кравченко, Р.Сольчаник, О.Субтельний, С.Плохій, Р.Шпорлюк, В.Гришко, І.Коропецький, Р.Купчинський, А.Жуковський та ін.¹

Повний перелік праць названих авторів, думаємо, зайвий, він займе не одну сторінку, однак проблема незалежності України залишатиметься ще довго актуальною і для історичної науки, і для соціальної практики. Реально нашій країні дуже важко та складно відірватися від Росії, яка поглинала її впродовж кількох століть, інкорпорувала у своє тіло, а сьогодні відкрито розглядає українську територію як свою «історичну частину», свою «серцевину», а український народ – як «південну гілку» російського, мову українців – як «наріччя». Тому всебічне осмислення змісту й суті українських реалій другої половини ХХ ст. може певною мірою допомогти в розв'язанні політичних, соціально-економічних проблем сучасної України, її реального усамостворення. Це перше. А друге – увагу привертають сучасні тенденції внутрішнього соціально-економічного й суспільно-політичного функціонування Української держави, які полягають у приватизації та монополізації всіх сфер життя невеликою групою найбільш активних громадян. Вони не є об'єктивно зумовленими. Це важкі рецидиви й наслідки радянщини. Радянська чи олігархічна монополія на владу, на економіку, тотальний контроль суспільної думки – це завжди застій, відсутність самовдосконалення, самоочищення, саморегуляції та, у підсумку, – саморозвитку. Прагнення влади впродовж останніх 30 років утримати все в одних або небагатьох руках шкідливе.

¹ Див., напр.: Політична історія України: ХХ століття: У 6 т. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О.М.Майборода, Ю.І.Шаповал, О.В.Гарань та ін. – К., 2003. – 696 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г.Аркуша, С.О.Біла, В.Ф.Верстюк та ін. – К., 2008. – 988 с.; Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990). – К., 2021. – 544 с.; Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Л., 2003. – 670 с.; Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації ХІХ–ХХ ст. – 3-тє вид. – К., 2019. – 656 с.; Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.3. – К., 2013. – 388 с.; Гайдар Е.Т. Гибель імперии: уроки для современной России. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 2006. – 440 с.; Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти 1945–1991. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск, 2000. – 680 с.; Вдовин А.И. Причины распада Советского Союза в российской научной и публицистической литературе // Мир и политика. – 2011. – №12. – С.43–52; Sakwa R. Gorbachev and His Reforms, 1985–1991. – New Jersey, 1991. – 459 p.; Kotkin S. Armageddon Averted: The Soviet Collaps, 1970–2010. – Oxford, 2001. – 288 p.; Кантелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – 360 с.; Коэн С. «Вопрос вопросов: почему не стало Советского Союза?». – Москва, 2011. – 216 с.; Браун А. Взлёт и падение коммунизма. – Москва, 2014. – 863 с.; Камінський А. На перехідному етапі («Гласність», «перебудова» і демократизація на Україні). – Мюнхен, 1990. – 624 с.; Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна. Росія. Польща / Пер. з англ., 2-ге вид. – К., 2016. – 552 с.; Плохій С. Остання імперія: Занепад і крах Радянського Союзу / Пер. з англ. – Х., 2019. – 512 с.

Минуле, двадцятье, століття переконало: авторитет сили ніколи не зрівняється з силою авторитету. Історія підтверджує це.

У 1917–1921 рр. українці не зуміли відстояти свою державність. Усі їх етнічні землі опинилися у складі сусідніх держав – Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Російсько-більшовицькі війська перемогли армію Української Народної Республіки й окупували центральну частину України. На червоних багнетах була принесена радянська влада, а насправді – російсько-більшовицька диктатура. Як справедливо зазначив С.Кульчицький, вона надовго, аж до конституційної реформи 1988 р., позбавила суверенності громадян Радянського Союзу².

У 1920-х рр. в Україні перебувало 1 млн 200 тис. регулярного війська – п'ята частина загальної кількості Червоної армії. На 85% воно складалося з росіян, були і наймані війська – китайські, монгольські, литовські полки. А ще були частини особливого призначення, НК, ДПУ, РКП(б)–ВКП(б), централізовані профспілки, комсомол. Ради, що проявили себе в роки революції як органи народовладдя, більшовики перетворили на інструмент своєї диктатури.

Більшовики декларували право на самовизначення за всіма націями, але механізм реалізації цього права за всі роки радянської влади так і не був вироблений. У реальності для колишніх народних республік було запроваджено дозований і контрольований культурний автономізм, терористичний контроль над народами й, передусім, інтелігенцією, тотальна ідеологізація та – ніяких політичних свобод. Національні рухи загнано в підпілля й утримувано під міцним замком. Більшовизм насправді був, використовуючи сучасну термінологію, лише версією «русского мира». І це розумів та усвідомлював світ, провідники країни, продовжуючи називати новостворену радянську імперію, СРСР – Росією. «Нова» держава залишалася втіленням імперської ідеї, теорії «Москва – третій Рим», принципів «православ'я, самодержавство, народність». «Росія і під червоним прапором лишалася Росією», – зазначав Р.Шпорлюк³.

Україну формально конституювали як державу у складі СРСР, а реально вона залишалася колонією Росії, як й інші союзні республіки. Колоніальний статус України «забезпечив» їй голодомори, репресії, терор, насилля, денационалізацію та асиміляцію. Природні ресурси республіки було поставлено на службу імперії. Людські використовувалися довільно, не тільки з економічною, а й з політичною мотивацією. Національні інтереси українського етносу ігнорувалися. Великодержавний шовінізм уже з 1930-х рр. перестав згадуватися в партійно-радянських документах, а основною загрозою для влади визнаний «український буржуазний націоналізм». Репресії й терор, фізичний і морально-духовний, стали основним методом державного управління. Від нього особливо постраждала Україна. «Коли узагальнити ці, вже ніби найбільші узагальнення української історії ХХ ст., – пише С.Білокінь, – ми одержимо нове знання. Проміжок часу 1917–1941 р., який охоплюють ще й дві світові війни, не можна визначити інакше, як національну катастрофу»⁴.

Переможне завершення союзниками Другої світової війни дало СРСР нові територіальні надбання – Східну Пруссію, Галичину, Закарпаття та ін. У вигляді «країн народної демократії», а згодом «міжнародної соціалістичної системи», створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала

² *Кульчицький С.* Капустиння та кочан Жовтневого перевороту у Росії [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5be20c962de04/>

³ *Шпорлюк Р.* Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/sporl/sh06.htm>

⁴ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. – К., 2017. – С.7.

могутньою як ніколи, однією з двох наддержав, озброєною найбільшим у світі ядерним арсеналом, що породило в керівництві ілюзію незламної сили й досконалості комуністичного ладу. Зовні СРСР видавався, як зазначав Н.Дейвіс, «несказанно могутнім, неприступною фортецею... Водночас усі внутрішні процеси полягали в безпрецедентно швидкому розпаді». Насправді «держава була уражена політичним еквівалентом раку», це був не просто колос на глиняних ногах, а «панцерний динозавр, що вмирав стоячи»⁵.

У новій силі й величі СРСР виявлялися та потужніли такі суперечності, що загрожували в перспективі самому існуванню великої імперії. «Радянський інтернаціоналізм», основним змістом якого була експансія, постійно сіяв, за словами Р.Шпорлюка, «насіння майбутнього розпаду СРСР»⁶. Це стосувалося й меж України, які імперська Росія неухильно посувала зі сходу на захід. Упродовж 1918–1954 рр. відбулося чотири корекції українсько-російського кордону. За цей час до Росії відійшло 80 тис. км² українських етнічних земель, що в понад три рази перевищували площу Кримського півострова, який у 1954 р. став частиною УРСР. Українське населення цих територій відзначалося високим рівнем російської асиміляції, адже, як писав до газети «Радянська Україна» кореспондент із Криму, «одним створені умови, що вони не забувають своєї рідної мови, побут і культуру, інші ж цієї можливості позбавлені. Конкретно: для росіян на Україні створені російські школи, інститути, бібліотеки, театри, кіно та інші привілеї, але чомусь немає цього для українців у РРФСР»⁷.

Відстоюючи нові західні кордони СРСР, як справедливо констатує С.Віднянський, Й.Сталін «вирішував питання не української соборності, а великоросійської цілісності»⁸. Включення Західної України до складу СРСР та УРСР історики трактують по-різному: «возз'єднання», «приєднання», «прилучення», «окупація», «анексія», «злука», «входження» тощо. Українець із Канади М.Садовський свого часу писав, що для мешканців Західної України «це був перехід із однієї тюрми до другої»⁹. О.Рубльов і Ю.Черченко зазначили, що возз'єднання – це реальність, але реальність «з обличчям сталінщини»¹⁰. За словами С.Кульчицького, возз'єднання Західної України з УРСР одночасно означало її приєднання до тоталітарної наддержави¹¹.

Між тим, входження до України на заході Галичини, Буковини, Закарпаття з переважно національно свідомим та європейськи орієнтованим населенням значно посилювало «українськість» союзної республіки. Відповідно значно зріс її національно-державницький потенціал. «Отримавши населені здебільшого українцями території колишньої Австро-Угорщини, – зазначав С.Плохий, – Сталін приніс у радянську Україну добре розвинені традиції автономії, парламентської демократії, національної та громадської самоорганізації, що були відсутні в східноукраїнських землях»¹². До того ж існування поряд з УРСР самостійних європейських держав, хоч і підконтрольних Радянському Союзу, також об'єктивно сприяло зміцненню тенденцій до української самостійності.

⁵ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2014. – С.1125.

⁶ Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) [Електронний ресурс]: <http://litorpys.org.ua/sporl/sh06.htm>

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4796. – Арк.66–67.

⁸ Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? // Український історичний журнал. – 2015. – №6. – С.179.

⁹ Садовський М. Дорога до миру й добра. – Саскатун, 1961. – С.268.

¹⁰ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.17.

¹¹ Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – №6. – С.95.

¹² Плохий С. Брама Європи: Історія України від Скіфських воєн до незалежності. – Х., 2016. – С.371–372.

У результаті зміни кордонів більшість українців та українських етнічних земель опинилися в повоєнний період у складі однієї держави – СРСР і квазідержавного утворення – Української РСР. Змінився національний склад населення України. Унаслідок бойових дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага низки національних меншин. Водночас кількість українців зі входженням Західної України до складу Української РСР збільшилася на 7 млн осіб. Як вдало зазначила Л.Костенко, об'єднання «Малоросії» з «Малопольщею» дало Велику Україну¹³. Міжнародне співтовариство гідно оцінило внесок України й Білорусії в перемогу над гітлерівською Німеччиною та її сателітами, визнавши їх членами-засновниками ООН. Відповідно рівень міжнародної правосуб'єктності України значно зріс.

Західна Україна від часу включення до складу СРСР стала істотним і постійним чинником політичного життя не лише України, а й усієї комуністичної держави. Збагачена європейським політичним досвідом, демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску з радянського Сходу справляла і зворотній вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об'єднання в єдиному державному утворенні, хай і неповноцінному, сприяло посиленню взаємовпливів по лінії схід – захід, а значить, прискорювало політичну консолідацію нації, зміцнювало її у протидії чужонаціональним впливам. Цей процес підсилювався поширенням прозахідних настроїв серед радянських громадян. До 1947 р. з Німеччини в Україну повернулися 1 млн 250 тис. осіб – близько 40% українців, насильно депортованих на роботу в Райх. Вони принесли з собою певний досвід західного способу життя, світоглядні ідеї, трофейні кінофільми, товари масового вжитку – і все це вступало у суперечність із радянськими офіціозом та дійсністю.

У повоєнний період Західна Україна була найменш радянизованою та зросійщеною територією, а отже, такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для «російсько-української єдності». Саме тому основні зусилля радянського режиму в перший післявоєнний період були спрямовані на «приручення» й радянізацію Західної України, її прискорену інкорпорацію до складу СРСР–Росії.

Спроби західних українців збройно відстояти інтереси України, її державність, попри велику кількість героїчних жертв, закінчилися поразкою. Інтелектуально та кадрово знесилена Україна в її радянському обрамленні залишилася в орбіті інтересів Росії. Вона й далі інкорпорувалася до складу останньої. При цьому національно-визвольний рух не припинявся ніколи, змінюючи форми та методи свого вияву. Особливо зріс він у 1960–1980-х рр. в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, яка ознаменувалася собою відхід від «казармового соціалізму», трансформації владного механізму СРСР у бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління.

Прагнучи лібералізувати систему, комуністичний режим водночас посилював свої впливи на всі сфери життя суспільства. Однак бажаного ефекту це не давало. Особливо вразливою була радянська економіка, в якій ринкові відносини тотально придушувалися адміністративно-силовими методами управління й визначалися не природним способом ведення господарства.

Уже в 1960-х рр. економічна система СРСР вичерпала можливості екстенсивного зростання за рахунок своєї європейської частини – освоєння земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили. Розпочався стійкий спад. Правда, тоді ж, у кінці 1960-х рр., у країні було відкрито нові великі запаси нафти й газу, тож на початку

¹³ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.268.

1970-х рр., завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя. За Л.Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад 0,5 трлн доларів. Але, як слушно зауважив свого часу німецький політекономіст Ф.Ліст, «здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство». Пожвавлення було тимчасовим явищем, мало характер радше винятку, ніж правила. Із 1974 р. щодо СРСР діяла ухвалена Конгресом США поправка Джексона – Вейніка, якою обмежувалася торгівля з ним як із державою, де немає свободи еміграції (скасована стосовно Росії лише 21 листопада 2012 р.). Після американських санкцій, запроваджених у 1981–1982 рр. у відповідь на введення радянських військ в Афганістан, репресій відносно польського народу й оголошення воєнного стану в Польщі, процес дезінтеграції СРСР пішов особливо бурхливо. У 1985 р. ціна на нафту у світі несподівано впала і швидко накопичилися борги, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд доларів¹⁴. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а отже й усі поєднані однією долею республіки, неухильно сповзала в економічну кризу.

Із другої половини 1960-х рр. змінилося й становище УРСР. Зменшувалася так звана «українська присутність» у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л.Брежнєва у його прагненні першості, потіснила вихідців із радянської України у вищих ешелонах влади.

Партійний контроль та ідеологічна регламентація в Компартії України, як і загалом у КПРС, ставали всеохопними. Серйозно звужувалася й без того обмежена сфера внутріпартійної демократії. Комунисти мали безумовно підпорядковуватися рішенням партійних органів, де б вони не працювали і які б посади не обіймали. Статут партії брав гору на законом. Право на політичну та ідеологічну істину мало лише вище парткерівництво. Про фракційну діяльність чи якесь «вільнодумство» навіть не йшлося. Претенденти на відповідальні партійні посади підбиралися й фактично призначалися згори, тому абсолютного характеру набула залежність нижчих партійців від вищих. До того ж діяльність органів КПУ дедалі більше покривалася пеленою секретності. «Я все частіше і частіше замислююсь, – записав у 1972 р. у своєму щоденнику один із керівників Компартії України П.Шелест, – чому серед нас, комуністів-одномумців, серед керівного складу, існує така підлість, жорстокість, необ'єктивність і несправедливість щодо колишніх товаришів по роботі у разі зміни місця і посади. Де ж гуманність, про яку ми так “прекрасно” говоримо? Де товаришування, повага одне до одного? Всього цього по-справжньому і немає. Нас гублять, роз'їдають підлабузництво, лестощі, догідництво, побоювання за своє становище. Боротьба за владу стала ще запеклішою і жорстокішою, ніж колись за приватну власність. Влада – значить усе»¹⁵.

У 1970–1980-х рр. Компартія України остаточно втратила будь-які автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася на слухняний інструмент російщення України. А партійно-державна верхівка, користуючись усілякими привілеями й діючи поза національними інтересами, законом, критикою, трансформувалася у закритий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але їх влада не дотримувалася. У країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання та засоби масової інформації.

На службі охорони інтересів КПРС у радянських республіках, як і раніше, стояли структури політичного розшуку та репресій. Постійно розширювалося 5-те управління КДБ СРСР, спрямоване саме на боротьбу з інакодумством та національними рухами. Спочатку в ньому було шість відділів, а згодом воно розрослося до п'ятнадцяти.

¹⁴ Качковський Л. Іржаві аргументи російської великодержавності // Вечірній Київ. – 2000. – 1 грудня.

¹⁵ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду» / Заг. ред. та вступ Ю.Шаповала. – К., 2011. – С.612.

Штат центрального управління союзного КДБ у 1980-х рр. нараховував понад 400 осіб. Окрім центрального, відповідні управління було створено «на місцях». У складі КДБ УРСР, одному з найреакційніших підрозділів радянської держбезпеки, був спеціальний відділ КДБ СРСР, який контролював діяльність Компартії України й усіх посадовців¹⁶. Агентурний апарат у кожній області становив у середньому 200 осіб¹⁷. На 1974 р. кадровий склад «органів» в УРСР налічував 7839 співробітників¹⁸.

Показові зміни відбувалися й у сфері економіки радянської України. 90% підприємств республіки після згортання хрущовських реформ знову було перепідпорядковано Москві. У розпорядженні республіканських властей залишилася фактично лише місцева промисловість. Це все вело до нового посилення централізаторських тенденцій та адміністративно-командних методів управління. Але головним було те, що вже на середину 1960-х рр. УРСР перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися, або їх використання ставало дорожчим, ніж в інших районах країни. Відповідно у 1970–1980-х рр. суттєво вповільнилися темпи розвитку економіки республіки. Неухильно зменшувалася її частка у загальносоюзних капіталовкладеннях. УРСР продовжувала індустріалізацію, у той час як високорозвинуті держави досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства та вступили в технотронну еру.

Уповільнення економічного розвитку УРСР визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що республіка вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів у межах СРСР. До того ж й у ці роки тут продовжували спеціалізуватися на енерго- та матеріалоемному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності розвіданих корисних копалин. Так, уже в 1970-х рр. середня глибина шахтних розробок на Донеччині сягала 700 м, десятки копалень вели роботи на глибині понад 1000 м, протяжність підтримуваних виробітків становила понад 9000 км, кожна шахта розробляла пласти, небезпечні за раптовим викидом газу. Видобувні підприємства області мали найстаріші у СРСР і дуже зношені основні фонди. Половина їх будувалися ще в дореволюційний період, 70% працювали без реконструкції по 20 і більше років¹⁹.

Постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних і людських ресурсів. За розрахунками британського дослідника П.Вайлза, УРСР систематично вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала з нього. Вилучення поточного доходу республіки й використання його в інших регіонах країни, за твердженням американського економіста Г.Гантера, було визначальною ознакою економічної історії України²⁰.

У період брежнєвського правління частка УРСР у загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвічі, хоча до 60% зайнятих у промисловості республіки працювали в галузях, які обслуговували весь господарський комплекс держави: вугільна промисловість, чорна металургія, важке машинобудування²¹. У розвитку

¹⁶ Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу: Усна історія незалежної України – 1988–1991 [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>

¹⁷ Макаревич Э.Ф. Филипп Бобков – профессионал холодной войны на внутреннем фронте // Политический сыск: Истории, судьбы, версии. – Москва, 2002. – С.206.

¹⁸ Політичні протести й інакودумство в Україні (1960–1990) / Упор. Василь Даниленко. – К., 2013. – С.32.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2464. – Арк.49.

²⁰ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г.В.Боряк (кер. авт. кол.), В.В.Головко (координатор проекту), В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.М.Майборода, В.А.Смолій (відп. ред.), Л.Д.Якубова, С.О.Янішевський. – К., 2016. – С.34.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.217.

господарства партійно-радянське керівництво почало надавати перевагу східним районам. Це було обумовлено тим, що на території, яка дорівнювала майже половині площі СРСР, зосереджувалося практично три чверті всіх мінеральних і паливно-енергетичних, більше половини гідроресурсів, значна частина загальносоюзних покладів руд кольорових металів, до половини запасів промислової деревини та прісної води.

Освоєння нових теренів на сході СРСР після того, як ресурси УРСР було вичерпано, цілком відповідало тим традиційним методам господарювання, якими по-слуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини, робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енерго- та матеріалоемності, тобто якісні чинники економічного росту, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці й таких самих технологіях.

Криза радянської соціально-економічної системи великою мірою визначалася абсолютною несприйнятливістю виробництва до наукових і технічних досягнень. Незважаючи на те, що в 1970–1980-х рр. було прийнято 40 постанов ЦК КПРС із питань науково-технічного розвитку, майже 200 комплексних програм «розвитку народного господарства» (енергетична, продовольча, меліоративна тощо), кардинальних позитивних зрушень не відбувалося. Відповідно науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу, темпи індустріального росту невідворотно знижувалися. В УРСР їх падіння було особливо помітним унаслідок прискореного вичерпування можливостей додаткового залучення у виробництво дешевої сировини й робочої сили, зменшення частки республіки у загальносоюзних капіталовкладеннях.

Однак зростали капіталовкладення в електроенергетику, що призвело до збільшення вдвічі виробництва електроенергії в УРСР у 1965–1985 рр.²² Особливо інтенсивно розвивалася атомна галузь. Якщо питома вага електроенергії, виробленої на АЕС у світі, складала 16,5%, у США – 18%, у СРСР – 12%, то в УРСР це було 24,4%²³. Нові електростанції будувалися переважно з метою постачання енергії до країн «соціалістичної співдружності», звідки в Радянський Союз завозилася велика кількість товарів народного споживання, що їх мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості й необхідної якості. Вироблена в республіці електроенергія експортувалася, зокрема, до Болгарії, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Німеччини, Польщі, а також Італії. Її ціна, за даними преси, становила 1 коп. за 1 кВт·год.²⁴

Структура радянської економіки з часом набувала найбільш спотвореного вигляду внаслідок незбалансованості її провідних блоків, адже за всі роки соціалізму переважно розвивалося виробництво засобів виробництва (група «А»). У легкій і харчовій галузях (група «Б») було зосереджено лише 10% основних виробничих фондів. Тому у загальному обсязі промислової продукції систематично знижувалася частка предметів споживання, яка в 1986 р. становила лише 24,7%. Це означало, що економіка не орієнтувалася на людей, на задоволення їхніх першочергових потреб.

У цьому сенсі стратегії радянської «соціалістичної» економіки та економіки «капіталістичних» країн були кардинально відмінними. Характерною рисою останньої в постіндустріальну добу стала відмова від стратегії безупинного розширення виробничо-технічної бази як пріоритетної мети та спрямування дедалі зростаючої частини національних ресурсів на виробництво високоякісних споживчих товарів тривалого користування й послуг. Водночас «соціалістична» економіка СРСР і далі

²² Кульчицький С. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 2000. – №12. – С.83.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.5.

²⁴ Вісник Руху. – 1990. – №3. – С.15.

спрямовувалася на випуск засобів виробництва, посилення військово-промислового комплексу на шкоду матеріальним і життєвим інтересам населення. Відповідно, «ві найважливіші сектори цивільної економіки страшенно були занедбані [...]. В цивільній сфері наука і технології значно відставали від мистецтва. Радянські умови виявилися у край ворожими до комп'ютеризації і до вільного потоку інформації поза сферою центральної бюрократії»²⁵. У 1980-х рр. кількість комп'ютерів у СРСР становила лише 1% від показників США: 200 тис. і 25 млн відповідно²⁶.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік було постійне зростання питомої ваги військових витрат. Розгалужений військово-промисловий комплекс складав основу, становий хребет вищою мірою монополізованої радянської економіки. Вартість виробів військового призначення втричі перевищувала вартість цивільної продукції. Рівень радянських військових витрат оцінювався у 250–300 млрд доларів на рік²⁷.

Високим рівнем мілітаризації відзначалася економіка УРСР. Наприкінці 1980-х рр. на її території було зосереджено близько 30% потужностей союзного ВПК, тобто приблизно 3,5 тис. підприємств та організацій, в яких працювали близько 3 млн осіб. В Українській РСР концентрувалося виробництво різних видів озброєння, зокрема масового знищення, розташовувалися військові полігони, ракетні комплекси, зберігалася величезна кількість боєприпасів.

У 1970–1980-х рр. фактично всі підприємства республіки так чи інакше працювали на військових. При цьому українська частина союзного ВПК фактично не мала замкненого циклу виробництва. 70–80% кінцевої продукції збиралося в РРФСР, до 80% комплектувальних виробів постачалося з інших республік. Випуск зброї та військової техніки із закінченим циклом виробництва становив в УРСР лише 3–4% усієї номенклатури²⁸.

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. Військові бази, аеродроми, полігони, радгоспи, порти, військові містечка, розгалужена мережа закритих міст-невидимок, містоутворювальних номерних підприємств і науково-виробничих центрів розкинулися на площі 42 млн га²⁹. Країна постійно виробляла нові танки, ракети, гвинтокрили, але не сучасні телевізори, холодильники чи пральні машини.

Радянська директивна економіка, хоча й мала двоїтий характер, не могла забезпечити високу ефективність так званого «єдиного народногосподарського комплексу». Вона не стимулювала ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці та кооперацію. Із часом усе більше падала дисципліна обов'язкових поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастишали зустрічні мандри тих самих матеріалів, сировини й палива. Відповідно знижувалися темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання «накреслених» партійними з'їздами планів.

І це стосувалося всіх галузей економіки, у тому числі й сільського господарства УРСР, яке в 1970–1980-х рр. давало понад половину загальносоюзного виробництва, майже половину соняшника, близько третини овочів та фруктів. Капіталовкладення в нього у загальній структурі видатків хоч і зростали, зміцнювалася матеріально-технічна

²⁵ Дейвіс Н. Європа: Історія. – С.1132–1133.

²⁶ Присланд Д. Красный флаг: история коммунизма. – Москва, 2011. – С.635.

²⁷ Арбатов А.Г. Современная Россия: преемственность или разрыв? [Електронний ресурс]: <https://www.yabloko.ru/Publ/Articles/arbato-18.html>

²⁸ Даниленко В., Крушина В. Від тоталітаризму до тотального дефіциту: економіка УРСР у системі координат ресурсної економіки // Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990). – К., 2021. – С.422; Горбулін В.П. Без права на покаяння. – Х., 2009. – С.137.

²⁹ Даниленко В., Крушина В. Від тоталітаризму до тотального дефіциту... – С.422.

база, однак очікуваної віддачі від галузі не було. Колгоспи й радгоспи, як закостенілі структури, прогнати зростаюче міське населення та армію не могли. Вихід зі становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільсько-господарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільгоспугідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонувалися або заболочувалися.

Проблема із забезпечення населення країни продовольством постійно мала загрозливий характер. Із другої половини 1960-х рр. СРСР перетворився на імпортера зерна. За даними Є.Гайдара, у 1960-х рр. продукція сільського господарства зростала приблизно на 3% в рік, у 1970-х – на 1–2%, а з 1971 по 1985 рр. її зростання було нульовим. І це при суттєвому збільшенні капітальних вкладень в агропромисловий комплекс³⁰. У 1982 р. було оприлюднено Продовольчу програму, представлену як ще одне свідчення «турботи партії та уряду про добробут радянських людей». Ця програма, як й інші проекти, успішно провалилася. Аграрний сектор економіки залишався найслабшою її ланкою. Уже у середині 1980-х рр. у низці промислових центрів Росії та України почалися нові серйозні труднощі з поставками продовольства, що викликало спалахи соціального напруження. Між тим, коли нестача продовольства відчувалася майже по всьому «соцтабору», частка сільського господарства у загальному обсязі економіки, за підрахунками Всесвітнього банку, у СРСР перевищувала 20%. У найбільш розвинених країнах Західної Європи вона була на рівні 2%.

Споживацький підхід до природних ресурсів, масове використання недосконалої техніки й відсталих технологій призводили до погіршення екологічної ситуації та стану здоров'я населення. Це особливо гостро відчувалося в УРСР, перевантаженій підприємствами важкої й хімічної промисловості. Загалом на території республіки, що становила 2,7% площі країни, було зосереджено майже 25% промислового й аграрного потенціалу СРСР, 92% земельного фонду України перебувало в господарському обігу³¹. Один із найрозвиненіших промислових районів республіки – Донецько-Придніпровський – за ступенем забруднення та деградації природного середовища лідирував у Радянському Союзі: викиди шкідливих речовин на одиницю загальної площі – 1-ше місце; на одиницю урбанізованої площі – 5-те місце; ураження лісів – 4-те місце; забруднення річок, дефіцит води – 1-ше місце; забруднення й ерозія ґрунтів – 4-те місце; сукупність антропогенних впливів – 1-ше місце³². До міст із критичним рівнем забрудненості атмосфери Держкомгидромет СРСР відносив Дніпродзержинськ, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Комунарськ, Кривий Ріг, Лисичанськ, Макіївку, Маріуполь, Одесу, Северодонецьк³³. Територія УРСР забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж усього Союзу загалом. А рівень використання твердих відходів складав усього 15–30%³⁴.

Неприродність економічного розвитку СРСР зумовлювала масштабність «тіньової економіки», яка з часом набувала дедалі більш загрозливого для системи характеру. Її поява в радянській країні пов'язана з 1920-ми рр., коли більшовицька влада відмовилася від нової економічної політики й було заборонено займатися підприємницькою діяльністю. Низка легальних форм економіки трансформувалася в невідконтрольні державі сфери. Основні з них – скуповування антикваріату, дорогоцінних

³⁰ Гайдар Е. Гибель империи: Уроки для современной России. – С.39.

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.3.

³² Охрана окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов в СССР: статистический сборник. – Москва, 1989. – С.9.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.102.

³⁴ Кухар В.П. До питання переходу України на принципи сталого розвитку // Проблеми сталого розвитку України. – К., 1998. – С.19.

металів і каміння для наступних махінацій у системі магазинів «Торгзін» («торгівля з іноземцями»), поява «чорних бірж», «чорних ринків», крадіжки у сфері торгівлі, постачання, кооперації, використання комісійної та базарної торгівлі для реалізації підпільно виробленої продукції.

Новий етап у поширенні «тіньової економіки» – це 1960–1980-ті рр., коли у СРСР було запроваджено певні ліберальні зміни в економіці та суспільному житті й водночас здійснено тотальне одержавлення господарських структур. У цей період був остаточно ліквідований легальний недержавний сектор економіки (підприємства промислової кооперації, розширені присадибні ділянки колгоспників), який забезпечував виробництво значної частини промислових товарів (одяг, взуття, меблі, посуд, іграшки та ін.), продуктів (овочі, продукція тваринництва, птахівництва, рибальства), а також побутових послуг. В умовах тотального одержавлення, зростання й, з одного боку, прагнення людей до матеріального забезпеченого життя, купівлі якісних і модних речей, а з іншого, – малоефективного виробництва, великих надлишків різноманітних видів сировини та матеріалів в одному місці і їх дефіциту в іншому, «тіньова економіка» набувала все більших масштабів, проникаючи в різноманітні сфери економічного життя. До неї відносились як індивідуальна трудова діяльність (кустарне виробництво, медичні послуги, побутове обслуговування населення), яка суворо заборонялась або обмежувалася, так і суто кримінальна за радянськими законами діяльність, пов'язана з великими крадіжками товарів, сировини, махінаціями зі звітністю, виготовленням на державних підприємствах неврахованої продукції та її подальший продаж через державну торговельну мережу, спекуляція, валютні операції й т. ін. Із 1950 до 1980 рр. частка «тіньової економіки» СРСР збільшилася до 60% валового внутрішнього продукту³⁵. У 1980 р. ЦК КПРС уживав заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, «тіньовиками». У 1981–1982 рр. відбулося кілька гучних судових процесів.

На відміну від зарубіжних країн, де нелегальна економічна діяльність розвивалася шляхом виробництва й реалізації переважно заборонених товарів і послуг – наркотики, проституція, торгівля зброєю, азартні ігри тощо, у СРСР ділки «тіньової економіки» здебільшого заповнювали ніші, утворені дефіцитом звичайних товарів народного споживання: одяг, взуття, продукти харчування та ін. Упродовж 1960–1980-х рр. «тіньовий сектор» економіки зріс у 30 разів і сягав 20% національного прибутку. Його капітали складали 70–80 млрд руб., що було свідченням історичної неспроможності «розвинутого соціалізму». За даними Держплану СРСР, «тіньові доходи» у сфері послуг у 1986–1987 рр. становили 14–16 млрд руб. Близько 18 млн осіб займалися індивідуальною трудовою діяльністю без реєстрації, оформлення патентів і, зрозуміло, не сплачуючи податків³⁶.

У 1960–1980-х рр. «тіньова економіка» СРСР поглибила зв'язки з «тіньовою політикою», яка всупереч цільовим деклараціям набувала дедалі більшої суспільної ваги. Зв'язуючою ланкою між ними була легальна та «тіньова ідеологія». Для однієї й іншої сфери остання була надійним прикриттям відтворення та існування. Хоч і «тіньова економіка», і «тіньова політика» були окремими автономними явищами, та їх єднала показна відданість комуністичній ідеї та вірність партійній лінії. На ідеологічному ґрунті виростали можливості певних економічних свобод, що формувалися за межами, власне, директив, адміністративних рішень, партикулярних стосунків, кар'єрного росту, матеріально-фінансового забезпечення та ін.

³⁵ *Неклюдов Є.С.* Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.51. – Запоріжжя, 2018. – С.133.

³⁶ *Даниленко В., Крушина В.* Від тоталітаризму до тотального дефіциту... – С.413.

У роки «перебудови» єдність «тіньовиків» із номенклатурою фактично легалізувалася і зміцнилася, коли була дозволена так звана індивідуальна трудова діяльність, тож підпільне виробництво втратило сенс. У 1990 р., за даними компетентних органів, у Києві налічувалося близько 150 підпільних мільйонерів, а по республіці – від 2 до 3,5 тис. У «тіньовому секторі» економіки УРСР було зайнято не менш як 2–3 млн осіб, загальний обсяг її обороту становив приблизно 15–20 млрд руб. (у цінах 1990 р.)³⁷.

На середину 1980-х рр. всеохопна криза вразила всі галузі радянської економіки. Згідно з офіційними даними, ріст національного доходу з 1965 до 1985 рр. знизився у середньому на рік – із 6,5% до 3,6%. Ріст промисловості знизився з 8,6% до 3,7%, а сільського господарства – з 2,3% до 1,1%. За виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення СРСР у 1985 р. займав 68-ме місце у світі. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці – він знизився майже наполовину, із 6,1% до 3,1% на рік. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані повною мірою не враховували³⁸. Економіка радянської України залишалася тісно інтегрованою в економіку СРСР. У республіку постачали у значній кількості нафту, газ, лісоматеріали, бавовну, каучук, кольорові метали, парфумерно-косметичні вироби та ін. Натомість із неї вивозили шосту частину ВВП³⁹. На кінець 1980-х рр. на РРФСР замикалося 72% господарських зв'язків УРСР. При цьому перша мала забезпечити виробництво 65% кінцевого продукту, а друга – лише 15%. Поставки з РРФСР були складовою виробництв 67% кінцевого продукту УРСР, а українські – тільки 1% продукту Росії⁴⁰.

За визначенням пізніших офіційних документів, характерними ознаками радянської економіки було майже повне її одержавлення, існування значної кількості нерентабельних підприємств, наявність глибокої диспропорції між галузями засобів виробництва й товарами народного споживання, панування командно-адміністративних методів в управлінні, слабке використання економічних важелів, відчуження робітників від засобів виробництва та результатів праці, значна мілітаризація, надмірна централізація при перерозподілі національного доходу, низька продуктивність праці через фізичне й моральне зношення основних фондів⁴¹.

Економічний механізм країни являв собою симбіоз планово-адміністративної системи з напівлегальним ринком ресурсів. Ідеологічно ринковий та адміністративний механізми господарювання протиставлялися, визначалися як несумісні, антиподи, а в реальному житті вони взаємодіяли і сприяли підтримці відповідного тону радянської економіки. Для директивної економіки СРСР, у тому числі УРСР, була характерною наявність ринкових відносин. Однак співвідношення «плану» й «ринку» у Радянському Союзі та «капіталістичних країнах» було різним, як і різними були умови їх функціонування та, головне, соціальні наслідки.

Поглиблення економічної кризи у СРСР супроводжувалося посиленням невдоволення, зневіри й байдужості серед широких мас населення, наростанням кризових явищ у політичній та ідеологічній сферах. Деінтелектуалізація комуністичного керівництва привела на початок 1980-х рр. до формування геронтократичного й

³⁷ Вечірній Київ. – 1990. – 26 червня.

³⁸ Див.: Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К., 2018. – С.19–20.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2799. – Арк.166–168.

⁴⁰ Кремінь В. Росія – Україна – Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник? // Нова політика. – 1995. – Червень – липень. – С.18; Крушина В.О. Міжреспубліканські економічні зв'язки // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: У 2 т. – Т.2. – К., 2011. – С.474.

⁴¹ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь. – К., 2009. – С.5.

нездатного до прийняття осмислених рішень політбюро ЦК КПРС⁴². Спроби системи зберегти соціально-політичний статус-кво, замінивши одного пристарілого консерватора – генерального секретаря – на іншого та розпочавши її «косметичний ремонт», не дали позитивних зрушень, а ще більше ускладнили ситуацію. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль. Потужна репресивна машина нещадно придушувала будь-які вияви незалежної громадської чи особистої думки. Звичайна людина залишалася безправним гвинтиком у радянській системі суспільних відносин. Велику частину свого життя вона проводила у чергах – за «дефіцитом», за різного роду довідками й дозволами, у приймальнях начальства. Показовими рисами суспільної свідомості стали брехня, обман, лицемірство.

У складних умовах радянської соціально-економічної практики найкомфортніше почувався такий соціальний прошарок, як партійно-державна номенклатура. На її утримання витрачалися величезні кошти. У відсотковому відношенні до всього населення бюрократичний апарат був одним із найчисленніших у світі. Тільки союзних міністерств і центральних відомств налічувалося понад 300. За одну десятирічку, із 1960 по 1970 рр., чисельність апарату органів державного управління, органів управління кооперативних і громадських організацій в УРСР зросла з 273 тис. до 376 тис. осіб⁴³. «Апаратники» перебували й поза законом, і поза критикою, користувалися різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, недоступних для простого народу. Свої посади вони розглядали як можливість користуватися частиною державної власності. Прагнучи кращого, ніж в основної маси населення, життя радянське «чиновництво» прямо й опосередковано сприяло становленню буржуазних відносин у країні. Використовуючи систему привілейованої освіти, а потім призначень і просувань по службі, «господарі життя» прагнули створити систему передачі влади або хоча б привілеїв у спадщину. Водночас посилювалися прагнення «нового класу» – номенклатури й «тіньовиків» не лише управляти, а й володіти суспільною власністю.

Ядром та основою «нового класу» залишалася партія. У міру капіталізації економіки роль її неухильно зменшувалася. Це була об'єктивна реальність. Ініціативна, якоюсь мірою діяльна в минулому під впливом пропаганди, вона перетворювалася на аморфний додаток провідників «нового класу». «Партія народжує клас, – писав М.Джилас. – Потім клас зростає уже і власними силами, використовуючи партію – свою основу. Клас посилюється, партія слабшає – така незворотна доля кожної правлячої комуністичної партії»⁴⁴. Посилення класу власників та експлуататорів поглиблювало соціальне розшарування.

У 1980-х рр. на психологічний стан українського суспільства вкрай негативно вплинула Афганська війна. Батьки призовників шукали різні шляхи, аби тільки їхні діти не потрапили в Афганістан. Величезної шкоди соціальному самопочуттю і здоров'ю населення УРСР завдала Чорнобильська катастрофа. Вона суттєво прискорила крах радянської системи.

Низький загальний рівень життя, демографічна «яма», екологія, а також інші чинники спричинили вповільнення темпів приросту населення УРСР у 1960–1980-х рр. у чотири рази. Рівень природного приросту мешканців республіки впав з 13,6 осіб на 1 тис. у 1960 р. до 1,7 – у 1989 р. За народжуваністю Україна посідала у СРСР у 1990 р. останнє, 15-те, місце. При цьому 80% дітей хворіли. Чорнобильська катастрофа підвищила рівень масових захворювань. У містах зі шкідливими виробництвами в кожних

⁴² Див.: Чазов Е. Здоровье и власть: Воспоминания «кремлёвского врача». – Москва, 1992. – С.117, 144, 149.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.550. – Арк.93.

⁴⁴ Джилас М. Лицо тоталитаризма. – Москва, 1992. – С.200.

двох із трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома – дев'ята дитина з'являлася на світ із вродженими вадами. До 30% дітей шестирічного віку за станом здоров'я не були готові до навчання у школі.

Уповільнення народжуваності супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за яким УРСР посідала 3-тє місце серед усіх республік. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській, спостерігалася загрозлива картина переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 1980-х рр. були Донеччина, Хмельниччина, Луганщина. За тривалістю життя на початку 1990-х рр. Україна посідала 32-тє місце у світі, а за рівнем дитячої смертності – одне з перших.

Лицемірною, деструктивною й безперспективною залишалася національна політика КПРС. Основною метою її було прагнення зберегти під контролем Росії приєднані до неї в різні історичні періоди й різними шляхами землі та народи. Проводилася ця політика під гаслами «інтернаціоналізму», «зближення народів і націй», «зміцнення нової спільності людей – радянського народу». Насправді це означало російщення та асиміляцію населення країни. Російські колонізатори централізували етнічну перевагу над народами, якими вони правили, і національні проблеми залишалися невирішеними, як й економічні, соціальні чи політичні.

У 1960–1980-х рр. нав'язлива ідея створення «радянського народу» спричинила нову хвилю російщення. Тільки тепер комуністичні ідеологи перестали наголошувати на національних особливостях, а робили акцент на спільних радянських рисах, щоб формувати відчуття колективної ідентичності й мети. Головним у формуванні «радянського народу», за визначенням сучасного російського історика О.Барсенкова, було подолання етнічності, етнічного начала, акцент на «об'єднуючій» концепції⁴⁵.

Комуністична пропаганда послідовно та наполегливо насаджувала думку про етнічну «єдність» росіян, українців, білорусів. Необхідність масштабної кампанії у цьому напрямі зумовлювалася тим, що доля росіян у складі населення СРСР зменшувалася, тоді як мусульманських мешканців у союзних республіках та деяких російських автономіях швидко зростала. Так, за переписом 1959 р. питома вага росіян у державі становила 54,1%, а перепис 1989 р. засвідчив, що їх уже 50,8%. Отже домінування неросійського населення в росієцентричному СРСР ставало справою недалекого майбутнього. Це дуже непокоїло російську партійно-державну олігархію, і вихід їй убачався у прискореній асиміляції українців та білорусів. Саме тому спрямовуваний партією тиск на «молодших братів» набув у 1970–1980-х рр. потворних форм. Агентами російщення виступали партійно-державні органи, освітні структури, канали культурного та інформаційного впливу, армія, православна церква. Насаджувалася думка, що російська мова – «загальнорадянська цінність»⁴⁶. Наприкінці 1980-х рр. режим визнав за можливе відкрито оприлюднити свої прагнення у сфері національно-мовної політики й надати їм юридичного оформлення. Пленум ЦК КПРС 1989 р. прийняв постанову про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної», а наступного року Верховна Рада СРСР ухвалила закон про мови народів СРСР, відповідно до якого російській надавався статус офіційної.

⁴⁵ Барсенков А.С. К вопросу о факторах формирования современной русской идентичности в России // Русская идентичность на постсоветском пространстве. – Москва, 2008. – С.61; Політична система для України: історичний довід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М.Литвин. – К., 2008. – С.580.

⁴⁶ Холмогоров Н. Новая историческая общность людей. – Москва, 1975. – С.29.

Національна політика КПРС стримувала природний процес формування в межах СРСР модерних націй, знесилувала їх політично й цивілізаційно, перетворюючи якоюсь мірою на етнографічний релікт. Між 1959 і 1989 рр. чисельність українців, що вважали українську мову рідною, зменшилася з 93,4% до 87,7%⁴⁷. Водночас меншою ставала й кількість українців на власній території – з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Це явище було зумовлене не лише зростанням темпів масового переселення росіян в УРСР, а й українців – на неосвоєні (або занедбані) простори РРФСР.

Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті СРСР не змогло зупинити й нове політичне керівництво країни. У квітні 1985 р. генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов кваліфікував ситуацію в економіці як небезпечну. Курс, котрий мав забезпечити реалізацію змін, ініційованих новим генсеком, дістав назву «перебудова». Це була остання спроба реформування комуністичної системи, переходу від моделі державно-бюрократичного соціалізму до так званого «соціалізму з людським обличчям». Вона мала своєю причиною системну дезінтеграцію планової економіки й політичного режиму. Звичайно, М.Горбачов не прагнув позбавити себе влади та зруйнувати партію. Він бачив, що КПРС втрачає вплив як усередині країни, так і за її межами, що радянська економіка не здатна конкурувати з ринковою. Відповідаючи на суспільні очікування й невдоволення, генсек намагався створити більш ефективний суспільно-економічний механізм, який дозволив би компартійно-радянській номенклатурі утримати владу. Будучи цілком індоктринованою людиною, М.Горбачов не міг інтелектуально осягнути того, що штучно створена суспільно-політична та соціально-економічна конструкція комуністичного соціалізму не могла існувати нескінченно довго. Радянське суспільство рано чи пізно мусило шукати шляхи переходу до природних способів життя.

Однак спроби реформ засвідчили, що комуністична політична система не може функціонувати поза адміністративно-командною економікою. Тому половинчасті економічні перетворення провалилися. До кінця 1980-х рр. кремлівські реформатори остаточно вичерпали свій творчий потенціал. Вони вже не могли зупинити процес руйнування позаекономічних зв'язків господарюючих об'єктів, промислового й аграрного потенціалу. У країні було фактично припинено виробництво побутової техніки та електроніки, зупинився науково-технічний розвиток, скорочувалися інвестиції. Наукоємні виробничі об'єкти закривалися, почалася еміграція фахівців.

Принципові зміни відбулися у сфері державної влади. Закон «Про зміни й доповнення до Конституції СРСР», ухвалений у грудні 1988 р., вніс суттєві зміни у виборчу систему, запровадивши принцип альтернативності. У ході «перебудови» компартія втрачала реальну владу, політичну монополію, свою єдність. Критиці піддавалася не лише ситуація, яка склалася у країні, а й основи ідеології марксизму. Почали формуватися опозиційні рухи. Суспільство ставало відкритішим для зовнішнього світу.

Відбулися зміни й у сфері міжнародних відносин. Передусім було покладено край небезпечному протистоянню двох наддержав. Напруженість у відносинах між СРСР і США значно зменшилася. У 1989 р. з Афганістану виведено радянські війська. СРСР вичерпав можливості підтримувати прорадянські режими в інших країнах. «Соціалістичний табір» почав руйнуватися. Знаковою подією стало падіння Берлінського муру, що по праву вважається завершенням «холодної війни».

⁴⁷ Котигоренко В. Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991) // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.478.

«Перебудова» у СРСР завдала нищівного удару по старій, від початку нежиттєздатній централізованій адміністративно-командній системі й довела, що вона не підлягає докорінному реформуванню. Її можна або поновити, або зруйнувати.

Серед об'єктивних причин дезінтеграції СРСР були внутрішні національні суперечності. Спроба провідників «перебудови» послабити надмірну централізацію, яка домінувала в усіх сферах життя, призвела до відцентрових тенденцій, піднесення національних рухів і, у підсумку, – до національно-визвольних революцій. Наслідком став розпад Російської імперії в її радянській оболонці й утворення незалежних держав, у тому числі України, за що боролися покоління українців.

Один із лідерів цієї боротьби В.Чорновіл зазначав: «СРСР розвалився тому, що радянська система вичерпала сама себе й розвалилася під тягарем власних суперечностей [...] Як тільки система захиталася, у дію вступив ще один несподіваний для багатьох чинник, що остаточно розвалив європейську псевдокомуністичну імперію. Його ім'я – націоналізм». І йдеться, зрозуміло, не тільки про український, грузинський, литовський чи будь-який інший націоналізм пригноблених націй. Потужний вплив на процеси мав також націоналізм державоутворюючої нації – російський: як «народний», так і «верхівковий». «Жодна сила не розвалила б Радянський Союз, якби цього не побажала російська еліта»⁴⁸, – зазначав свого часу лідер Народного фронту Естонії академік М.Бронштейн. Російський історик і громадський діяч українського походження В.Мироненко також стверджує, що «біля колиски державної незалежності України стояла Російська Федерація»⁴⁹.

Саме поява російського чинника як самостійного на політичній арені, тобто московське двовладдя, відіграло вирішальну роль у дезінтеграції СРСР, принаймні на початковому, спорадично-імпульсивному, етапі. А на завершальному мали вирішальне значення вже інші фактори. Можна погодитися з професором Гарвардського університету С.Плохієм: «Майбутнє радянської імперії в останні тижні її існування визначили стосунки Росії з Україною – другою за кількістю населення республікою, і аж ніяк не стосунки Росії із знекровленим союзним центром»⁵⁰.

Звичайно, і колективний Захід «допоміг» Радянському Союзу у прискоренні його розвалу. Важливу роль відіграли такі важелі впливу, як демонстрація явно вищого рівня життя, ембарго на сучасні технології подвійного (цивільного й військового) призначення, падіння цін на нафту. Протиставити цьому щось суттєве радянські вожді не змогли.

Керівництво УРСР, як відомо, не мало власної моделі «перебудови», оскільки, за словами тодішнього керівника КПУ В.Щербицького, «характер перебудовчих процесів у всіх регіонах країни спільний, тому що він обумовлений єдиною теорією і політикою оновлення»⁵¹. Звичайно, проблема полягала не тільки й не стільки у відсутності політичної волі у провідників радянської України, а в тому (і про це пишуть сучасні дослідники О.Бойко, С.Кульчицький, В.Литвин, С.Пирожков та ін.), що Україна політично й економічно була повністю залежною від московського центру. Українська верхівка дуже важко адаптувала перебудовчі ініціативи «згори» й зі страхом спостерігала за наростанням змін «знизу». А революційні події у країнах

⁴⁸ Цит. за: *Симонян Р.* Страны Балтии и распад СССР // Политические исследования. – 2002. – №6. – С.154.

⁴⁹ *Мироненко В.И.* Российско-украинские отношения в 1991–2002 гг.: Историкографический очерк [Електронний ресурс]: http://www.studmed.ru/view/mironenko-vi-rossiysko-ukrainskie-otnosheniya-v-1991-2002-gg-istoriograficheskiy-ocherk_d5a815e2771.html

⁵⁰ *Плохий С.* Останні дні Радянського Союзу [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1471-serhii-plokhii-ostanni-dni-radianskoho-soiuzu>

⁵¹ Цит. за: *Бойко О.* На шляху до незалежності (1985–1991) // Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.917.

Центральної Європи 1989 р. не лише деморалізували, а й паралізували партійно-радянську номенклатуру. Як зовнішній чинник, вони постали рубіконом між «революцією згори» та «революцією знизу». В українське суспільно-політичне життя влилися сотні тисяч нових активістів, і воно стало некерованим для радянських структур, генеруючи радикальні перетворення.

Для України важливим наслідком «перебудови» виявилася демілітаризація суспільства. У радянські часи українців мобілізували для участі в усіх війнах, в яких СРСР брав участь. У 1990 р. в республіці вважалися ветеранами учасники чотирьох десятків воєнних конфліктів на різних континентах. Тільки з кінця того року мешканці УРСР почали проходити військову службу в межах своєї республіки.

Найважливіше, що в українському суспільстві було порушено задушливу атмосферу страху й деморалізації. Загальна боязнь поступово вивітрювалася зі свідомості українців, що значно посилювало зусилля громадськості, спрямовані на руйнацію, а в підсумку – і на демонтаж адміністративно-командної системи.

Потужним чинником суспільних трансформацій у часи «перебудови», розвитку й формування громадської думки були гласність та демократизація. Завдяки їм населення СРСР довідалося багато нового з історії своєї країни, зокрема про обидві світові війни, революцію 1917 р. та громадянську війну, сталінський режим, репресії, розстріли польських офіцерів у Катині, зміст домовленостей між Третім Райхом і СРСР (пакт Молотова – Ріббентропа) та ін. Українцям значно більше стало відомо про голодомори, репресії, депортації, національні утиски. Поступово формувалася правдива картина історичного минулого народу. В історичне й національно-культурне поле поверталися сотні, тисячі імен українських борців за волю і незалежність, соціальну справедливість, героїв та патріотів, громадських, державних діячів, письменників, митців, затаврованих у різні часи російською пропагандою як «зрадників», «буржуазних націоналістів» тощо. Важливо те, що складовою національної пам'яті українського народу поступово ставала киеворуська спадщина. Україна реально розпочала відновлювати свою ідентичність, сприйматися населенням як єдиний, цілісний державний організм. Історія стала важливим інструментом політичної боротьби.

Хоч період «перебудови» тривав недовго – усього шість років – він увібрав у себе величезну кількість подій, фактів, явищ, котрі корінним чином вплинули на історичний процес. Ініційовані М.Горбачовим зміни суттєво відрізнялися від реформ М.Хрущова, які не отримали необхідної підтримки ані суспільства, ані правлячого класу. «Перебудову» сприйняли широкі народні маси, які, позбавляючись страху перед системою, рухали її все далі й далі від меж, запрограмованих М.Горбачовим і його соратниками. За ці роки завдяки тиску народу країна пройшла шлях від спроб перебудови комуністичної системи до зміни моделі соціального розвитку.

Як «революція згори», коли головним суб'єктом перетворень була державна влада, «перебудова» не досягла поставлених цілей, адже намагалася поєднати непоєднуване: ринок із централізованим плануванням, політичний плюралізм – із керівною роллю КПРС, суверенітет республік – зі збереженням єдності союзної держави. Через десять років після початку «перебудови» М.Горбачов визнає, що «вона зазнала поразки, ставши жертвою жорстоких нападок, захлинувшись у власних суперечностях»⁵². Але, за великим рахунком, вона все ж перемогла, зробивши світ безпечнішим,

⁵² Див.: Свободная мысль. – 1995. – №3. – С.7–11.

ініціювавши розпад радянської імперії, відновлення або становлення державності народів, які до цього природно дозріли, повернувши їх у бік світового цивілізаційного розвитку.

«Заповідником застою» без елементів суверенітету й незалежності від центру тривалий час залишалася радянська Україна. Тут була найсильніша протидія змінам із боку ортодоксальної, вірної Кремлю КПУ, консервативних сил у ній на чолі зі В.Щербицьким. Тож закономірно, що в республіці «бюрократична перебудова переросла в національну революцію – третю в історії українського народу, після революцій середини XVII ст. і початку XX ст.»⁵³.

Історична практика СРСР, побудована на неприродних засадах, не могла бути довговічною. Соціальні, міжнаціональні, економічні, політичні, морально-духовні й культурні зв'язки мали слабкий внутрішній потенціал для саморозвитку. Тож крах імперської конструкції був неминучим, як і поява незалежних держав. Відновлення незалежності України відкрило нову сторінку її історії – важку, складну, суперечливу, але вже за межами російсько-радянської системи.

REFERENCES

1. Barsenkov, A.S. (2008). K voprosu o faktorakh formirovaniya sovremennoy russkoy identichnosti v Rossii. *Russkaya identichnost na postsovetском prostranstve*, 61–65. Moskva. [in Russian].
2. Bilokin, S. (2017). *Masovyj teror yak zasib derzhavnobu upravlinnia v SRSR: 1917–1941 rr.: dzbereloznavche doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Boiko, O. (2007). Na shliakhu do nezalezhnosti (1985–1991). *Ukraina: politychna istoriia: XX – pochatok XXI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. & Krupyna, V. (2021). Vid totalitaryzmu do totalnoho dyfitytsu: ekonomika URSR u systemi koordynat resursnoy ekonomiky. *Ukraina v epitsentri protystoianni svitovykh system (1939–1990)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Danylenko, V.M. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia blava radianskoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Deivis, N. (2020). *Yevropa: Istoriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Dzhilas, M. (1992). *Litso totalitarizma*. Moskva. [in Russian].
8. Gorbunin, V.P. (2009). *Bez prava na pokaianye*. Kharkov. [in Russian].
9. Hrytsak, Ya. (2019). *Narys istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi natsii XIX–XX st.* (3th ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kholmogorov, N. (1975). *Novaya istoricheskaya obshchnost lyudey*. Moskva. [in Russian].
11. Kremin, V. (1995). Rossiia – Ukraina – Bilorus: chy mozhlyvyi skhidnoslovianskyi trykutnyk? *Nova polityka*, cherven – lypen. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kukhar, V.P. (1998). Do pytannia perekhodu Ukrainy na pryntsyipy staloho rozvytku. *Problemy staloho rozvytku Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S. (2000). Ukraina: vid imperskoi peryferii do suverennoi derzhavy. *Suchasnist*, 2, 64–90. [in Ukrainian].
14. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervoniy vyklyk: Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kulchytskyi, S. (n.d.). *Kapustynnia ta kochan Zbovnevoho perevoratu u Rosii*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/5be20c962de04/> [in Ukrainian].
16. Lytvyn, V.M. (Ed.). (2008). *Politychna systema dlia Ukrainy: istorychni dosvid i vyklyky suchasnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Mironenko, V.I. (n.d.). *Rossiysko-ukrainskie otnosheniya v 1991–2002 gg.: Istoriograficheskii ocherk*. Retrieved from http://www.studmed.ru/view/mironenko-vi-rossiysko-ukrainskie-otnosheniya-v-1991-2002-gg-istoriograficheskii-ocherk_d5a815e2771.html [in Russian].
18. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid Skifskyykh voien do nezalezhnosti*. Kharkiv. [in Ukrainian].
19. Plokhii, S. (n.d.). *Ostanni dni Radianskoho Soiuzu*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1471-serhii-plokhii-ostanni-dni-radianskoho-soiuzu> [in Ukrainian].
20. Prislend, D. (2011). *Krasnyy flag: istoriya kommunizma*. Moskva. [in Russian].
21. Rublov, O. & Cherchenko, Yu. (1991). Stalinshchyna i dolia zakhidnoukrainskoi intelihtentsii (20-ti – 40-vi roky XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 17–28. [in Ukrainian].
22. Sadovskiy, M. (1961). *Doroba do myru i dobra*. Saskatun. [in Ukrainian].
23. Shelest, P. (2011). „Spravzhnii sud istorii sbche poperedu”. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Shporliuk, R. (n.d.). *Imperiia ta natsii (z istorychnoho dosvidu Ukrainy, Rosii, Polschi ta Bilorusi)*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/sporl/sh06.htm> [in Ukrainian].
25. Simonyan, R. (2002). Strany Baltii i raspad SSSR. *Politiicheskiye issledovaniya*, 6, 151–154. [in Russian].
26. Vidnianskyi, S. (2015). Chomu ta yak Ukrainska RSR stala odniieiu z krain-zasnovnyts OON? *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 6, 175–194. [in Ukrainian].

⁵³ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – С.286.

Viktor DANYLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shln_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Vitalii KOTSUR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of Public Administration,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), kotsurv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6647-7678>

Ukrainian Independence as a Historical Inevitability

Abstract. The main aim of the research is to uncover, that regain of Ukrainian independence in 1991 is not an accident, historical paradox or anomaly, but regularity of the historical process. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematization, scientificity. General scientific, special and interdisciplinary methods of scientific knowledge are applied, as well as theoretical developments of leading Ukrainian history scientists and related disciplines. **Scientific novelty.** Based on a new and newly read historical and historiographical sources, the irreversibility of cultural, economic and political changes that took place in Ukraine and in the USSR during the second half of the twentieth century are proved. **Conclusions.** In the second half of the twentieth century Soviet system was rapidly depleting its resources, potential, destroying itself on its own. Total unification and monopolization among its features contradicted the principle of diversity, which is always a condition of self-development. The most important features of the system were non-competitive militarized economy, irrational use of human and natural resources, inefficient management methods, mass violations of fundamental human rights and freedoms. Antihumane and illegal means of achieving the strategic goals of the communist regime, the unresolved national question resulted in inevitable regime downfall.

Keywords: Ukraine, USSR, system crisis, independence.
